

OT TURKUMINI MAKTABDA O'RGANISH USULLARI

Abdalimov Obid Xalilovich

Samarqand viloyati Payariq tumani 41-maktabning oliy toifali ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada ona tilining izchil kursida beriladigan bilim, malaka, ko'nikmalar, ona tili darslarining maqsadi, shu jumladan, ot so'z turkumining umumta'lim maktablarida o'qitish usullari haqida fikr yuritilgan bo'lib, ot so'z turkumining o'qitish jarayoni ketma-ketlikda amaliy topshiriq va misollar orqali yoritilgan.

Kalit so'zlar: so'z turkumlari, ot so'z turkumi, morfologiya, topshiriq, ona tili, o'quvchi, maktab.

So'z turkumlari ustida ishlash metodikasining lingvistik asosi so'zlarning leksikgrammatik, morfologik va sintaktik belgilariga ko'ra turli guruhlariga ajratilishi, ya'ni so'z turkumlari haqidagi ilm hisoblanadi. Boshlang'ich sinflar dasturi o'quvchilarni so'z turkumlari mustaqil va yordamchi so'z turkumlariga bo'linishi bilan maxsus tanishtirishni ko'zda tutmaydi, ammo o'qituvchi bolalarni so'z turkumlarining belgilari bilan amaliy tanishtiradi. So'z turkumlarini o'rganishdagi asosiy vazifa o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini o'stirish, lug'atini yangi ot, sifat, son, fe'l-lar bilan boyitish, o'quvchilar shu vaqtgacha foydalanib kelayotgan so'zlarning ma'nosini aniq tushunishiga erishish, bog'lanishli nutqda u yoki bu so'zdan o'rinli foydalanish malakasini o'stirish hisoblanadi. Bu vazifalarni muvaffaqiyatli hal qilish uchun so'z turkumlarini o'rganish jarayonida sinonim, antonimlar (atamalar berilmaydi) ustida muntazam ish olib boriladi, o'quvchilar ko'p ma'noli so'zlar, ularning o'z va ko'chma ma'noda ishlatilishi bilan tanishtiriladi. Bunda ta'limni o'quvchilarning shaxsiy tajribalari, bevosita ko'rganlari, radiodan eshitganlari, kitobdan bilib olganlari bilan bog'lash muhim ahamiyatga ega. O'quvchilarda kuzatish, muhim narsalarni sezish ko'nikmalarini shakllantirish, atrof-muhit haqidagi bilimlarini boyitish bilan bir vaqtda ularning nutqini o'stirish vazifasi ham amalga oshiriladi. —Ot" mavzusini o'rganish tizimi maqsadga yo'naltirilgan jarayon bo'lib, bunda shu so'z turkumining umumlantirilgan ma'nosi va grammatik belgilari aniq izchillikda, bir-biri bilan ilmiy asoslangan bog'liqlikda o'rganiladi, shuningdek, otdan nutqda to'g'ri foydalanish va to'g'ri yozish malakasini shakllantirish maqsadida bajariladigan mashqlar asta murakkablashtira boriladi.

Til hodisasi sifatida otning xususiyatlari, uni o'rganish vazifalari, o'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda, har bir sinf uchun material hajmi, ularni o'rganish izchilligi belgilangan. Dunyodagi qadimiy va boy tillardan biri bo'lgan o'zbek tili xalqimiz uchun milliy o'zligimiz va mustaqil davlatchilik timsoli, bebaho ma'naviy boylik, buyuk qadriyatdir. Ona tilimizning davlat va jamiyat hayotidagi ta'siri va mavqeyini yanada

oshirish, «Davlat tili haqida»gi qonunni bugungi kun talablaridan kelib chiqib takomillashtirish zarur.

Ona tili darslarining maqsadi o'quvchilarning savodxonligini oshirish, nutqiy malakasini o'stirish, ijodiy fikrlashga yo'naltirish bilan bir qatorda ona tilimizni sofligini saqlashdir. Ma'lumki, ta'lim tizimidagi barcha fanlar, xususan, ozbek tili darslarida ham ta'limning didaktik materiallardan, o'yin-mashq usullaridan, ko'rgazmali vositalardan foydalanish yaxshi natija beradi. Bu haqda qator mutaxassislar, jumladan, R.Ishmuhammedov, A.Nisanbaeva, B.To'xlijev, K.Usmonova kabi tilshunoslar o'zlarining tadqiqot ishlarida, monografiyalar va maqolalarida fikr yuritganlar. Ona tili darslarida so'z turkumlari mavzularini, xususan ot so'z turkumini o'qitishda grammatik topshiriqlar, ko'rsatmali vositalar, tarqatma materiallardan foydalanish orqali o'quvchilarda ko'nikma va malakalar hosil qilish, didaktik vositalarning ta'lim jarayonidagi o'rni, unga xos xususiyatlarni tahlil qilish samarali natijalar beradi. O'quvchilar morfologiyaga oid dastlabki ma'lumotlar bilan boshlang'ich sinflarda tanishadilar. So'zlarni otlar, sifatlar, sonlar, fe'llar, olmoshlar, yordamchi so'zlar kabi guruhlariga ajratish boshlang'ich sinfdan ularga ma'lum.

Ona tilining izchil kursidan beriladigan bilim, malaka, ko'nikmalar avvalo boshlang'ich sinflarda egallangan bilimlar, malaka va ko'nikmalarning mantiqiy davomi sanaladi. Maktabda morfologiyani o'qitishning ham ilmiy, ham amaliy zaruriyati bor. Uning ilmiy zaruriyati shundaki keyingi bosqichda o'rganiladigan "Sintaksis" bo'limi bevosita morfologiya bilan bog'langan. Chunki kelishik, egalik va shaxs-son qo'shimchalari garchand morfologiya obyektini sanalsa-da, ammo ular gap qurilishida so'z va so'z birikmalari orasidagi sintaktik aloqani ta'minlovchi vosita sanaladi. Qo'shimcha gap sintaksisini o'rganishning bevosita yordamchi so'zlar bajaradigan vazifalar bilan aloqadorligi hisobga olinsa, morfologiya yanada muhimroq ahamiyat kasb etadi.

Shunday qilib, maktab morfologiya kursi quyidagi vazifalarni hal qilishni ko'zda tutadi:

- o'quvchilarni so'z yasashga, so'zning yangi shakllarini hosil qilishga o'rgatish;
- so'z zaxirasini oshirish, so'zdan to'g'ri va o'rinli foydalanish malakalarini kengaytirish;
- so'zlarning aloqa-munosabat shakllaridan foydalanish malakalarini kengaytirish;
- ilmiy savodxonlikni takomillashtirish;
- gap guruh va matn yaratish malakalari ustida ishlash;
- DTSda ko'zda tutilgan talablar asosida har bir mavzuni o'rganish jarayonida uni izchillik bilan amalga oshirish.

O'qituvchi o'quvchilarga so'z turkumlari haqida ma'lumot beradi. Mavzu bo'yicha o'rganilgan bilimlarni takrorlash uchun lug'at diktanti yozdirishi mumkin. Lug'at diktanti Uy, to'y, tosh, chaqmoq, momaqaldiroq, daraxt, majlis, odob, azob, do'stlik, kitob, ishchi, go'zal, kichik, shirin, bilimli, oq, o'qi, yoz, chok, kel, o'yla, ishladi, uxladi, suhbatlashdi, so'zladi. Diktant yozib bo'lingach, o'quvchilar har bir so'zning lug'aviy ma'nosini sharhlaydirlari va uning qaysi so'z turkumlariga qarashli ekanligini aytishlari lozim bo'ladi. 1 – topshiriq 1. Uy – odamlar yashaydigan, deraza, eshik, tomi bor bino: uy – nima? So'rog'iga javob bo'ladi, ot – so'z turkumiga kiradi. 2. To'y – tantana, beshik to'yi, nikoh to'yi, xatna to'yi, oltin to'y kabi tantanali marosim; to'y – nima? so'rog'iga javob bo'ladi, ot so'z turkumiga kiradi. 3. Ishchi - biror foydali mehnat bilan shullullanuvchi shaxs; kim? so'roiga javob bo'ladi, ot. 4. Go'zal – ma'nodoshlari: chiroyli, ko'rkam, jozibali; qanday? so'roliga javob bo'ladi, sifat. 5. O'qidi, ishladi – tugallangan harakat ma'nosini bildiradi: qiziqib o'qidi, tinmasdan ishladi, fe'l. 2 – topshiriq. Mazkur so'zlar bilan so'z birikmalari hosil qiling, gaplar tuzing. Kim? nima? qanday? nima qildi? nima qiladi? so'roqlariga javob bo'lgan so'zlarning tagiga chizing. Ularning qanday so'z turkumiga qarashli ekanligini aytib bering. 3. Ot, sifat, fe'l turkumlariga oid so'zlarni ajratib guruhlang. Shu tariqa lug'at diktanti tarkibidagi so'zlar og'zaki sharhlansa, o'quvchilarda: - tafakkur doirasi kengayadi; - fikr ifodalash ko'nikmasi rivojlanadi; - nutqda so'z qo'llash malakasi shakllanadi; - so'z turkumlari yuzasidan egallangan bilimlar umumlashtiriladi. Mustaqil so'z turkumlaridan biri ot so'z turkumi hisoblanadi.

Otning predmet nomini bildirishi kim? nima? so'roqlariga javob bo'lishi, atoqli otlarning bosh harf bilan yozilishi, otlarga qo'shiladigan kelishik qo'shimchalari boshlang'ich sinflardan o'quvchilarga ma'lum. Mazkur so'z turkumini o'rganishda avvalo ana shu o'rganilganlarni xotirada tiklash maqsadida qayta xotirlash va qisman ijodiylikka asoslangan ta'limiy mashqlar o'tkaziladi. Takrorlash jarayonida “predmet” tushunchasiga kengroq to'xtalish lozim. Predmet deganda nafaqat qo'l bilan ishlash, ko'z bilan ko'rish yoki o'lchash mumkin bo'lgan narsalar, balki umumiylikni ifodalovchi nomlar (ovqat, imorat), tabiat hodisalari va turli voqealarning nomi (toshqin, zilzila, momaqaldiroq), harakat nomlari (bilim, terim), belgi-holat nomlari (baxillik, saxiylik, ozodlik, tashvish) ham tushiniladi. Otning lug'aviy ma'nosi, morfologik belgilari va sintaktik vazifalariga oid zaruriy bilim, malaka va ko'nikmalar, asosan, amaliy ishlar orqali o'quvchilar ongiga singdiriladi. Dastur talabiga ko'ra mazkur so'z turkumi yuzasidan o'quvchilarni otning lug'aviy shakllari (son shakli, kichraytirish shakllari) atoqli va turdosh otlar, atoqli otlar, ularning turlari va imlosi, kishi nomlari, o'rin-joy nomlari (toponimlar) va ularning imlosi, mahsulot nomlari va imlosi; turdosh otlar va ularning guruhlari (aniq va mavhum otlar, aniq otlarning ma'noviy guruhlari, shaxs otlari, qavm-qarindoshlik otlari, kasb-koriga ko'ra shaxs otlari, shaxsni boshqa jihatlariga ko'ra atovchi otlar, shaxs oti birikmalar, hayvonot nomlari (zoonimlar), daraxt va o'simlik nomlari, narsa-buyum otalari, modda-ma'dan, xomashyo anglatuvchi otlar, o'rin-joy (makon) otlari, payt (zamon) anglatuvchi otlar,

mavhum otlar yuzasidan zaruriy bilim, malaka va ko'nikmalar bilan qurollantirish ko'zda tutilgan. "Ot" so'z turkumini o'rganish bu turkum haqida umumiy ma'lumot berish bilan boshlanadi. O'quvchilar Toshkent, Buxoro, "G'uncha", "O'zbekiston ovozi", Ro'zimurodova, gul, qo'shiq, non, tuz, go'zallik, sog'lik, san'at, nafosat singari otlarning har biriga so'roq berish va guruhlarini mustaqil davom ettirish, har bir guruhdagi otlar uchun umumiy bo'lgan ma'noni aniqlash va sharhlash orqali boshlang'ich sinflarda egallangan bilimlarni xotirada tiklash va uni mustahkamlash imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu mustaqil ishlarni bajarish natijasida ular quyidagi xulosaga keladilar: Kim? Nima? so'roqlariga javob bo'lib, yakka shaxs, narsa nomlarini, bir turdagi jonli va jonsiz narsa-buyum, voqea-hodisa, harakat-hoatlarni atab keladigan so'zlar ot turkumiga kiradi. [3.101]. Shundan so'ng "Otlarning lug'aviy shakllari" mavzusi o'rganiladi. O'quvchilar otlarning son shakllari bilan tanishar ekanlar, daraxt-daraxtlar, uy-uylar singari so'zlarning shakli ustida ishlaydilar, ko'plik ma'nosini ifodalovchi boshqa vositalarni aniqlaydilar; bu so'zlar ishtirokida gaplar tuzib, ko'plikni ifodalovchi qo'shimchalar ma'nosini sharhlaydilar. Atoqli otlar o'rganilar ekan, avvalo atoqli otlar jumlasiga kiradigan so'zlar ustida ish olib boriladi. Chunonchi berilgan so'zlarni:

- 1) kishilarning ismi, familiyasi, taxallusini ifodalovchi otlar;
- 2) jug'rofiy nomlar;
- 3) turli tashkilot, korxonalar, muassasa nomlari;
- 4) planeta va yulduzlarning nomi;
- 5) tarixiy hodisalar, ro'znoma, oynoma va ilmiy muassasalarning nomlari;
- 6) hayvonlarga maxsus qo'yilgan nomlar kabi guruhlariga ajratish, hosil bo'lgan guruhlarini mustaqil davom ettirish "belgi nomiturdosh ot" qolipli qo'shma toponimlar, "belgi nomi atoqli ot" qolipli jug'roviy nomlar ro'yxatini tuzish singari ijodiy-amaliy ishlar o'quvchilarning imlo savodxonligini oshirish va so'z zaxirasini kengaytirishda muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz, -T.: O'zbekiston, 2016.
2. Abdurahmonov G'. Xo'jayeva D. Hozirgi o'zbek adabiy tili. (akademik litseylar uchun darslik). -T.: O'qituvchi, 2003.
3. Jamolxonov. N. Hozirgi o'zbek adabiy tili. -T.: O'qituvchi, 2005.
4. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. -T.: O'zbekiston, 2002.